

Шан
ҳақида
суҳбат-
лар

Н. ОХУНОВ

ТИЛ ВА ЖОЙ НОМЛАРИ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1988

Тақризчилар: филология фанлари доктори Ш. Шукров,
филология фанлари кандидати О. Бозоров

Охунов Н.

0—94 Тил ва жой номлари. — Т.: Ўзбекистон, 1988.—
23 б. — (Фан ҳақида суҳбатлар.)

Мазкур рисолада республикамиз топонимлари генетик жиҳатдан турли тиллар лексикасига оид сўзлар асосида ташкил топганлиги, географик номлар қандай шаклланганлиги баён қилинган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ахунов Н. Связь топонимов с языками.

ББК 81

№ 287—88
Навий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси.

О $\frac{4602000000-134}{M 351 [04] 88}$ 88

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1988 й.

Тилнинг луғат составида мавжуд бўлган сўзлар одатда маълум бир туркумга мансуб бўлиб, ўша туркумнинг хусусиятларини ўзида акс эттиради. Ўзбек тили луғат составида атоқли от туркумига кирувчи сўзлар анчагинадир. Ана шундай атоқли отга мансуб бўлган лексик қатламлардан бирини топонимлар (жой номлари) ташкил этади.

Топонимлар тилнинг сўз бойлиги бўлиб, ўзбек тилининг тарихий лексикаси ва диалектологиясини ўрганишда, қолаверса, Ўзбекистон территориясида яшаган халқлар ва уларнинг тиллари ўртасидаги алоқаларни, муносабатларни аниқлашда катта аҳамият касб этади. Географик номларни тўплаш ва уларни илмий жиҳатдан ўрганиш тилшуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

Жой номларини ўрганишда топоним учун асос бўлган сўзнинг тарихий-генетик нуқтани назардан қайси тилга мансублигини аниқлаш ва унинг маъноларини очиб бериш керак. Бинобарин, республикамиз географик номлари системасига назар ташласак, уларнинг генетик жиҳатдан турли тиллар лексикасига оид сўзлардан ташкил топганлигининг гувоҳи бўламиз. Умумтуркий ва ўзбекча сўзлар билан бир қаторда бошқа тиллардан кирган ўзлашмалар орқали ҳам жой номлари шаклланганлигини кўрамиз.

Маълумки, ҳар бир халқ ўз тараққиёти давомида бошқа халқлар билан иқтисодий, маданий, сиёсий алоқада бўлади. Бундай алоқа уларнинг тилларида ҳам ўз аксини топади. Демак, халқлар контакти ўша халқларнинг тиллари ўртасидаги алоқани, ҳамкорликни юзага келтирувчи асосий омил бўлади.

Дарҳақиқат, ўзбек тилининг луғат составида ўз сўзларимиздан ташқари, бошқа тиллардан кирган ва ўзлашиб кетган талайгина сўзлар бор. Тилимиздаги тожикча, арабча, русча сўзлар шундай сўзлар жумласидандир.

Ўзбек халқи билан тожик халқи қадимдан аралаш ҳолда яшаб келганлиги аён. Булар ўртасида қўни-қўшничилик, қуда-андачилик алоқалари мавжуд бўлган.

Бу икки халқнинг мана шундай яқин муносабатда бўлишлари ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро ҳамкорлигига олиб келган. Бу алоқани тилнинг луғат соста-вида муҳим ўрин тутувчи географик номлар мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин. Дарҳақиқат, республикамиздаги кўплаб жой номлари тожикча сўзлар билан аталган. **Шаҳрисабз** (кўкаламзор шаҳар), **Зарафшон** (зар сочувчи), **Китоб** (кифти об — сув юқориси), **Даштисўхта** (куйган дашт), **Саричашма** (булоқ боши), **Боғиболо** (юқори боғ) топонимлари бунга мисол бўла олади.

Урта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон терри-ториясида эроний тиллар группасига кирувчи қадимги сўғд тили мавжуд эди. Араблар истилосидан кейин сўғд тили секин-аста сиқиб чиқарилади. Бу тилнинг баъзи қолдиқлари ўзбек ва тожик тиллари таркибида учрайди. Сўғд тили элементлари республикамиз жой номлари таркибида ҳам қисман сақланиб қолган. Сўғдча номлар қадимги даврлардаги тиллар алоқаси натижасида вужудга келган. Ҳақиқатан ҳам ўлкамизда сўғдча диз (қалъа), митан (уй, тураржой, қишлоқ), ғар (тоғ), варғ (тўғон), жон (канал, сув), кат (шаҳар, қишлоқ) сўзларига алоқадор ҳолда яратилган географик номлар учрайди. **Жиззах, Жизза, Хонжизза, Пешағар, Семитан, Урмитан, Оқжон, Навкат, Варганза** кабилар фикри-мизнинг далилидир. Булардан **Жиззах, Жизза, Хонжизза** топонимлари таркибидаги жиз элементи «қалъа, истехком» маъносидаги сўғдча диз сўзининг фонетик ўзгаришга учраган формасидир. Жиззах топоними айнан диз сўзи ҳамда кичиклик маъносини ифода қилувчи — ак қўшимчасидан таркиб топган бўлиб, «қалъача, кичик қалъа» деган маънони билдиради.

VII—VIII асрларда араб истилочилари томонидан Урта Осиёнинг босиб олиниши ва уларнинг бу ерда узоқ вақт ҳукмронлик қилиши ўзбек тилига кўпгина арабча сўзларнинг киришига ва ўзлашиб кетишига сабаб бўлган. Арабча сўзлар жой номлари таркибида ҳам бирмунча учрайди. Биргина мисол: Фарғона водийсидаги **Улуғнор** канали номининг иккинчи қисмидаги «нор» сўзи арабча «наҳр» (дарё) сўзининг маҳаллий аҳоли талаффузидаги кўринишидир. Ушбу атама «ката-та канал» маъносини ифода қилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус тили ва у орқали Европа халқлари тилидан ўзбек тилига бир қанча сўзлар кириб кела бошлади. Бу жараён, айниқса, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан

сўнг янада кучайди. Русча сўзлар ўзбек тили лексика-сининг муайян бир қисми бўлган географик номларда ҳам ўз аксини топди. **Крестьянский, Верхневолинское, Нижневолинское, Спасское** (Сирдарё области), **Нагорный** (Самарқанд области), **Красногорск, Сретенское, Никольское** (Тошкент области), **Горский** (Фарғона области) сингари топонимлар шулар жумласидандир.

Тожиқча, сўғдча, арабча, русча сўзлар билан аталган топонимлар тилимизда алоҳида бир қатламни ташкил этади. Бу қатлам ўзга тиллардаги сўзлардан ташкил топганлиги учун ўзлашма қатлам номи билан юриятилади. Бундан ташқари, республикамиз топонимиясида туркий ва ўзбекча сўзлар, яъни ўз сўзларимиз воситасида шаклланган жуда кўплаб географик номлар мавжуд бўлиб, булар ўз қатламга мансуб. Шунинг учун ўзлашма қатлам ҳақида батафсилроқ фикр юртишдан аввал ўз қатламга тўхтаб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

ЎЗ ҚАТЛАМ. Ўз қатламга умумтуркий ва ўзбекча сўзлардан вужудга келган топонимлар киради. Ўзбекистон географик номлари системасида ўз қатламга мансуб сўзлар билан аталган топонимлар асосий ва муҳим ўринни эгаллайди. Бу хил топонимлар ўзида ўзбек тилининг тарихий ҳамда ҳозирги лексикасининг тараққиётини акс эттиради.

Ўз қатлам гуруҳидаги топонимлар турли даврларда яратилган бўлиб, улар асосидаги сўзлар ҳар хил қимматга эгадир. Кўплаб жой номлари ҳозирги ўзбек тилида актив ишлатилувчи сўз ва грамматик формалар орқали ифода қилинган: **Янгиқишлоқ, Оқтепа, Сувлиариқ, Тошлоқ, Сойбўйи, Юқориқишлоқ, Ариқбоши, Учариқ, Каттақўрғон, Тошкўприк, Жарариқ** сингари.

Шунингдек, Ўзбекистон топонимиясида қадимги туркий ва эски ўзбек тилида актив қўлланилган, ҳозир эса истеъмолдан чиқиб кетган сўзлар билан аталган жой номлари ҳам мавжуд. Ҳозирги ўзбек тилида учрамайдиган ёки учраса ҳам баъзи шевалардагина сақланиб қолган бундай сўзларни ўрганиш жой номларининг этимологиясини аниқлаш учун катта аҳамиятга эга. Қуйида ана шундай сўзларнинг баъзиларини бирмабир айтиб ўтишга, шу сўзлар қўлланилган топонимларни мисол тариқасида келтиришга ҳаракат қиламиз.

ЕЗИ — қадимги географик термин бўлиб, қадимги турк ва эски ўзбек тилида «чўл, дашт, текислик» маъносини ифода этган. Ҳозир истеъмолдан чиқиб кетган

бу термин Урта Осиё, жумладан Ўзбекистон территориясидаги айрим топонимлар таркибида сақланиб қолган. Бунга Фарғона областининг Ўзбекистон районидаги **Оқёзи, Сариези, Наманган** областининг Янгиқўрғон районидаги **Қизилёзи** топонимларини мисол қилиб келтириш мумкин. **Оқёзи** — оқ чўл, оқ дашт, **Сариези** — сариқ чўл, сариқ дашт, **Қизилёзи** — қизил дашт, қизил чўл маъносини билдиради. Марказий Фарғонада жойлашган **Ёзёвон** районининг номи **ёзи** ва **ёбон** сўзларидан ташкил топган бўлиб, бундаги **ёбон** сўзи ҳам «чўл» деган тушунчани ифода этган. Қелиб чиқишига кўра **Ёзиёвон** тарзида шаклланган бу номда вақтлар ўтиши билан турли фонетик ўзгаришлар содир бўлган: дастлаб и товуши тушиб қолган, сўнг **б** товуши в товуши билан алмашган. Натижада **Ёзёвон** шаклини олган. **Ёзёвон** айнан «чўл-чўл», «чўли биёбон» демакдир.

ОЛИШ — қадимги туркий сўз бўлиб, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғат ит — турк» асарида «сувнинг ҳовузга қуйиладиган ўрни» маъносида изоҳланган. В. В. Радлов луғатида «тўғон» ва «ариқнинг бошланиш жойи» тарзида берилган (Опыт словаря тюркских наречий, том I, часть I, СПб, 1893, 387-бет). Қирғиз тилида алыш — «катта ариқ» маъносида ишлатилади.

«Олиш» сўзи ҳозирги вақтда ўзбек тилининг Фарғона, Андижон шеваларида сақланиб қолган бўлиб, «сув тарқаладиган жой — тўғон» маъносида қўлланилади. Фарғона областининг Тошлоқ районидаги **Учолиш**, Бувайда районидаги **Олишбоши**, Ленинград районидаги **Бешолиш**, Наманган областининг Поп районидаги **Олиш**, **Олишмаҳалла** топонимлари шу терминдан таркиб топган. Булар сувнинг тўсиб чиқарилган, бўлинган жойига нисбатан қўйилган жой номлари ҳисобланади.

ЁР. «Девону луғат-ит турк»да қайд этилганидек, «ёр — жар, ўйилган ер» маъносидадир. «Аттухфатуз закияту фил — луғатит — туркия» луғатида ҳам «ёр — жар» деб изоҳланган. Наманган областининг Уйчи районида **Ёрқўрғон**, **Кесканёр**, Янгиқўрғон районида **Кўкёр**, Қосонсой районида **Ёртепа**, Андижон областининг Андижон районида **Ёрбоши**, **Оқёр**, **Куйганёр**, **Жаллоқдудуқ** районида **Ёрқишлоқ**, Фарғона областининг Фарғона районида **Ёрмозор** деб юритилувчи қишлоқлар бор. Буларда ёр сўзи «жар» маъноси билан географик номлар таркибида қатнашган ва жойнинг рельеф хусусиятини ўзида акс эттирган.

УЗАК. Мазкур сўз ҳозирги ўзбек тилида «дарёча, дарё тармоғи» маъносида ишлатилмайди. Лекин жой

номлари составида худди шу маъно билан иштирок этади. Сирдарё областининг Ворошилов районидagi **Шўрўзак** каналининг номи бунинг ёрқин далилидир. Бундан ташқари, Қорақалпоғистон АССРда ҳам **Қораўзак**, **Тикўзак**, **Кўкўзак**, **Есимўзак** гидронимлари мавжуд бўлиб, булар Амударё тармоқларининг номларидир. М. Кошғарийнинг «Девон»ида ўзак термини ўзук формасида учрайди ва унга қуйидагича изоҳ берилди: «ўзук — ердан сириқиб чиқиб ҳовузга айланган сув, сизот сув; шунингдек **водилардан** ажраб чиққан ариқни ўзук сув дейилади» (I том, 101-бет).

ҚУЛ. Ушбу атама М. Кошғарийнинг «Девон»ида дарёга келиб қўшиладиган сой, ирмоқ маъносида ишлатилган. «Бобирнома»да сой, дарё водийси маъносида жуда кўп жойда келади. В. В. Радлов луғатида бу сўзнинг «пасттекислик, водий, дарё ўзани» маъносида қўлланилиши таъкидлаб ўтилган (Бу ҳақда қаранг: С. Қораев. Географик номлар маъносини биласизми? Т., 1970, 159—160-бетлар). «Қўл» компонентидан таркиб топган жой номлари республикамизда, хусусан Самарқанд областининг тоғли районларида кўп учрайди. Топонимист Т. Раҳтовнинг маълумотларига қараганда, бу территорияда **Тепакўл**, **Сарикўл**, **Эгрикўл**, **Бўрикўл**, **Қоранғикўл** деб ном олган жойлар бор.

ҚАШҚА. Қашқа компоненти топонимлар фақат Ўзбекистондагина эмас, Урта Осиёнинг бошқа районларида, шунингдек Қозоғистон, Урал, Кавказ, Сибирь ва бошқа жойларда ҳам мавжуд. Тилшунос С. Қораевнинг ёзишича, топонимлар таркибида қўлланган қашқа сўзи бир неча маъноларда, масалан, тепа, баландлик, дўнглик маъносида; **Қашқақум** (қумли тепа, қуми бор дўнглик), **Кенжабойқашқа** (Кенжабойнинг тепаси, дўнги); гидронимлар таркибида «тиниқ», «тоза» маъносида, **Қашқасув**, **Қашқабулоқ**; уруғ номи маъносида (**Бешқашқа**, **Еттиқашқа**) келади.

ТУЗ — бу қадимги термин кўпгина туркий тилларда мавжуд бўлиб, «текислик», «дала» маъноларида қўлланилади. М. Кошғарийнинг «Девон»ида «туз — тўғри, текис нарса; туз ер — текис ер» деб изоҳланган (I том, 314-бет).

Ҳозирги вақтда бу сўз ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида дуз шаклида қўлланилади ва қайд этилганидек, «текислик», «яланг жой» маъносида ишлатилади. Адабий тилимизда эса ушбу атама **дала-туз** жуфт сўзнинг таркибида сақланиб қолган. Топонимист С. Қораев ахборотига кўра, Хоразмда **Тузқир**, Самарқанд облас-

тида **Тузошув** топонимлари мавжуд бўлиб, улар «те-кислик» маъносидаги туз сўзи асосида шакллангандир.

ОЙДИН. Республикамиз топонимиясида ойдин сўзи билан аталган гидронимлар кўп учрайди. Бир неча гидрообъектнинг **Ойдинбулоқ** (Фарғона областининг Ўзбекистон райони), **Ойдинкўл** (Бувайда райони), **Ойдинсой** (Навоний областининг Нурота райони) номи билан аталганлиги фикримизнинг далилидир. Мазкур гидронимлар таркибидаги «ойдин сўзи туркий тилларда ва уларнинг шеваларида ҳар хил маъноларни билдиради. Ойдин сўзи қозоқ тилида — катта ҳовуз; қирғиз тилида — чуқур ва текис жой; қорақалпоқ тилида — сув сатҳи, мавжланиб турган сув юзи; ўзбек тилининг Хоразм шеvasида эса кўлнинг қамиш ўсмайдиган чуқур ва текис жойи маъноларини англатади. Бинобарин, бу сўз гидронимлар таркибида келиб, объектнинг ўт-ўлап ўсмайдиган чуқур жойи, тоза ва тип-тиниқ сув маъносини ифодалайди.

Булардан ташқари, Ўзбекистон топонимиясида ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайдиган, лекин «Девону лугат-ит — турк»да қайд этилиб, айрим топонимлар таркибида сақланиб қолган қуйидаги: **қарши** (шоҳ қасри — 1 том, 399-бет), **сўк-сўк** (юлгун дарахти — 1,448), **бўктир** (тоғлардаги баланд-пастлик ер — 1,424), **қопқа** (дарвоза — 1,401), **оёқ** (идиш, коса, пиёла — 1,112), **бақир** (мис — 1,341), **қабуғ** (эшик — 1,355), **соған** (пиёз — 1,388), **булан** (қипчоқлар мамлакатаида бўладиган катта гавдали ваҳший ҳайвон — 1,391), **қарсақ** (тулкилар жинсидан бўлган бир ҳайвон — 1,439), **товилқу** (қизил тол дарахти — 1,451), **ашақ** (тубан, қуйи — 1,97), **олтин** (қуйи, тубан — 1,333) сўзлари билан аталган топонимлар учрайди. **Қарши** (Қашқадарё областининг маркази), **Оёқчи** (Қашқадарё областининг Чироқчи райони), **Сўгончи**, **Темирқовуқ** (Самарқанд области), **Сўк-сўк** (Бухоро области), **Бўктарийўл**, **Тобилғили** (Жиззах области), **Олтинкўрғон** (Фарғона области), **Тешиққопқа** (Тошкент шаҳри), **Қарсақти**, **Бақирлитов**, **Ашақти** (Жанубий Қозоғистон, Чимкент области), **Ашақкўл** (Хоразм области) сингари номлар шулар жумласидандир.

Ўзбекча топонимларнинг катта бир группаси ҳозирги ўзбек тилида актив қўлланадиган, маъноси ҳаммага тушунарли бўлган сўзлар асосида яратилгандир. Ўзбекча топонимлар асосидаги сўзлар турли хил кўринишга эга бўлиб, уларнинг тубандаги лексик — тематик группалари мавжуд:

1. Жойнинг рельеф хусусиятини ифодаловчи жар, қир, дўнг, тўқай, тепа сўзлари асосида яратилган топонимлар: **Жарқишлоқ** (Фарғона области Бағдод райони), **Жарқўрғон** (Фарғона областининг Олтиариқ райони), **Жарбоши** (Фарғона областининг Киров райони), **Жартепа** (Сурхондарё области Денов райони), **Қирлик** (Андижон области Қўрғонтепа райони), **Қирбоши** (Андижон области Ленин райони), **Дўнгқишлоқ** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Тўқай, Тўқайтепа** (Фарғона области Ленинград райони), **Тепалик** (Фарғона области Бувайда райони), **Тепақишлоқ** (Фарғона области Тошлоқ райони), **Тепатаги** (Фарғона области Олтиариқ райони), **Тепакўрғон** (Наманган области Поп райони) ва бошқалар.

2. Гидрографик терминлар, яъни сой, ариқ, булоқ, кўл, сув, қудуқ, кўприк, кечик сўзлари билан алоқадор топонимлар: **Сойбўйи** (Фарғона области Ёзёвон райони), **Сойкелди** (Фарғона области Қува райони), **Сувлисой** (Жиззах области Зомин райони), **Қудуқлик** (Фарғона области Фрунзе райони), **Қудуқча** (Самарқанд области Қўшрабат райони), **Кўприкбоши** (Фарғона области Охунбобоев райони), **Тошкечик** (Андижон области Избоскан райони) кабилар.

3. Айрим ўсимлик, дарахт номлари (арча, ёнғоқ, олма, терак, тол, тут, узум, ўрик, қамиш, қайрағоч, арпа кабилар) билан аталган ўзбекча топонимлар: **Арча** (Фарғона области Фарғона райони), **Ёнғоқлик** (Фарғона области Бувайда райони), **Олмалик** (Тошкент области, шаҳар номи), **Терактаги** (Фарғона области, Қува райони), **Толқишлоқ** (Фарғона области Бувайда райони), **Тутқишлоқ** (Самарқанд области Жомбой райони), **Узумчи** (Андижон области Олтинкўл райони), **ўрикли** (Наманган области Поп райони), **Қамиштепа** (Фарғона области Охунбобоев райони), **Қайрағочовул** (Наманган области Задарё райони), **Арпапоя** (Сурхондарё области Қумқўрғон райони) ва бошқалар.

4. Ҳайвонлар, қуш, паррандалар ва бошқа жониворлар номи билан боғлиқ ҳолда яратилган жой номлари. Бу хил топонимларда маълум территориянинг ҳайвонот дунёси ўз аксини топади: **Балиқкўл** (Наманган области Чортоқ райони), **Чумчуқжар** (Наманган области Поп райони), **Эшакбулоқ** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Қузғунли** (Фарғона области Киров райони), **Тулкиуя** (Фарғона области Ленинград райони), **Отқудуқ** (Қашқадарё области Нишон райони), **Илонсой**

(Самарқанд области Самарқанд райони), Илонликўл (Тошкент области Бекобод райони), Бўрини (Фарғона области Бувайда райони), Қўйботган (Сирдарё области Гулистон райони) кабилар.

5. Ўзбекча топонимларнинг баъзилари асосида касб-хунарни ифодаловчи сўзлар ётади. Бундай жой номлари кишиларнинг ижтимоий турмуш тарзи, хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан: **Уқчи** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Кўмирчи** (Фарғона области Олтиариқ райони), **Пичоқчи** (Фарғона области Риштон райони), **Тароқчилик** (Қўқон шаҳри), **Тошқесар**, **Кўнчилик** (Марғилон шаҳри), **Бўзчи** (Наманган области Тўрақўрғон райони), **Сўкчилик**, **Кигизчилик** (Фарғона области Тошлоқ райони), **Кигизчи** (Андижон области Москва райони), **Темирчи** (Наманган области Норин райони), **Бўёқчи** (Фарғона области Бувайда райони) кабилар.

6. Туркий сўзлар билан аталган этнонимлар (уруғ, қабила, халқ номлари)га алоқадор ҳолда яратилган топонимлар: **Балиқчи** (Фарғона области Ёзёвон райони), **Болғали** (Фарғона области Бағдод райони), **Қушчи** (Фарғона области Киров райони), **Бешбола** (Фарғона области Фарғона райони), **Қирғизлар** (Фарғона области Охунбобоев райони), **Тоғлиқ** (Фарғона области Бувайда райони), **Қирқлар**, **Минглар** (Фарғона области Фрунзе райони), **Қарға** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Ўзбек**, **Юзия** (Фарғона области Қува райони), **Юзлар** (Андижон области Москва райони) ва бошқалар.

7. Тупроқнинг составини ифодаловчи **қум**, **тош** сўзлари билан аталган ўзбекча топонимлар: **Тошлоқ** (Фарғона областидаги район), **Қумтепа** (Фарғона области Охунбобоев райони) сингарилар.

8. Ер ости бойликларининг ўзбекча номлари — **кумуш**, **кўмир**, **олтин**, **қўрғошин**, **темир** сўзлари билан боғлиқ бўлган географик номлар: **Кумушкон**, **Қўрғошинкон**, **Олтинтопган**, **Кўмирсой**, **Олтинқазган**, **Темиров** кабилар.

9. Ранг-тус билдирувчи ўзбекча **оқ**, **қора**, **қизил**, **сарик**, **кўк** сўзларига алоқадор номлар: 1) **оқ** сўзли топонимлар: **Оққўрғон**, **Оқтом** (Фарғона области Бувайда райони), **Оқариқ**, **Оқсув**, **Оқтош** (Фарғона области Фарғона райони), **Оқжар**, **Оқкўл** (Фарғона области Фрунзе райони), **Оқер** (Фарғона области Риштон райони), **Оққудуқ** (Фарғона области Қува райони), **Оқбулоқ** (Наманган области Наманган райони), **Оқ**

тепа (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Оққум** (Наманган области Задарё райони) кабилар. 2) **қора сўзли топонимлар**: **Қоратепа**, **Қорақум** (Фарғона области Бувайда райони), **Қоракўл** (Фарғона области Ленинград райони), **Қорасув** (Фарғона области Фарғона райони), **Қоракўрган** (Наманган области Чуст райони), **Қоратоғ** (Наманган области Косонсой райони), **Қорақамиш** (Тошкент шаҳри), **Қизилтол** (Тошкент области Бўстонлиқ райони), **Қизилкечув** (Тошкент области Янгийўл райони) ва бошқалар. 4) **сариқ компонентли топонимлар**: **Сариқсув** (Фарғона области Киров райони), **Сариқучма** (Фарғона области Фарғона райони), **Сариқтепа** (Самарқанд области Ургут райони); 5) **кўк сўзли номлар**: **Кўкбулоқ** (Андижон области Қўрғонтепа райони), **Кўктош** (Наманган области Косонсой райони), **Кўкорол** (Тошкент области Бўка райони), **Кўксув** (Тошкент области Бўстонлиқ райони), **Кўктерак** (Тошкент области Калинин райони), **Кўкёр** (Наманган области Янгиқўрган райони), **Кўкдала** (Қашқадарё области кабилар).

Бу ерда шуни қайд этиш лозимки, топонимлар таркибида қўлланган **оқ**, **қора** сўзлари ранг маъносидан ташқари хилма-хил маъноларни ифода қилади. Бу хусусият олимлардан А. Н. Кононов, Э. М. Мурзасев, Н. Г. Маллицкий, В. Л. Вяткин, Ҳ. Ҳасанов, С. Қорасевларнинг илмий ишларида ўз аксини топган. Мисоллар: **Оқсув** — тоғ суви, тоғдаги музликлардан оқиб чиқадиган сув, ичишга яроқли сув; **Қорасув** — ердан чиққан сув, булоқ суви, сизот сув, ичишга яроқсиз сув; **Оқтоғ** — баланд тоғ, қор билан қопланган тоғ; **Қоратоғ** — паст тоғ, ёзда устида қор турмайдиган тоғ; **Оққум** — оқар қум, кўчиб юрадиган қум, ўсимлик билан қопланмаган қум; **Қорақум** — ерга ёпишган қум, устини ўсимлик қоплаб ётадиган кўчмас қум; **Оқдарё** — тоғ дарёси, тоғдан сув оладиган дарё демакдир.

10. Ҳажм, шакл, масофа, юза, ўлчов хусусиятини ифода этувчи ўзбекча сўзлар иштироки билан номланган топонимлар. Бунда қуйидаги сўзлар иштирок этади: 1) **катта сўзи**: **Каттаариқ** (Фарғона области Тошлоқ райони), **Каттақишлоқ** (Фарғона области Кува райони), **Каттақайнар** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Каттатол** (Фарғона области Ленинград райони); 3) **узун сўзи**: **Узунқир** (Қашқадарё области Китоб райони), **Узунариқ** (Тошкент области Пискент райони), **Узунқудуқ** (Жиззах области Фориш райони), **Узунбулоқ** (Жиззах области Бахмал райони), **Узунсой**

(Тошкент области Калинин райони), **Узунчек** (Фарғона области Киров райони), **Узунқайир** (Қорақалпоғистон АССР, Мўйшоқ райони); 4) **чуқур сўзи**: **Чуқурқишлоқ** (Фарғона области Гиштон райони), **Чуқуркўл** (Сурхондарё области Шеробод райони); 5) **кенг ва тор сўзлари**: **Кенгкўл** (Наманган области Косонсой райони), **Торжилға** (Қашқадарё области Чироқчи райони), **Торариқ** (Самарқанд области Пастдарғом райони) сингарилар.

11. Ўрин маъносини билдирувчи ўзбекча сўзларга алоқадор ҳолда яратилган жой номлари. Бундай топонимлар объектнинг қайси ўринга жойлашганлиги асосида вужудга келади. Уларнинг биринчи компоненти қуйидаги сўзлардан ташкил топади: 1) **юқори сўзидан**: **Юқориқишлоқ** (Фарғона области Тошлоқ райони), **Юқори Булоқбоши** (Фарғона области Риштон райони), **Юқори Бўз** (Андижон области Ленин райони), **Юқориучма** (Жиззах области Фориш райони), **Юқориовул** (Тошкент области Ўрта Чирчиқ райони), **Юқориқум** (Хива райони); 2) **ўрта сўзидан**: **Ўртақишлоқ**, **Ўртақўрғон** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Ўртайўл** (Фарғона области Ленинград райони), **Ўрталўқай** (Наманган области Косонсой райони); 3) **қуйи сўзидан**: **Қуйиқишлоқ**, **Қуйичинор** (Самарқанд области Ургут райони), **Қуйибоғ** (Наманган области Чуст райони); 4) **оёқ сўзидан** (бу сўз ҳам қуйи маъносини ифода этади): **Оёққишлоқ** (Хоразм области Қўшкўпир райони), **Оёққудуқ** (Навоий области Томди райони), **Оёқбоғ** (Хоразм области Урганч райони); 5) **чет сўзидан**: **Четсув** (Тошкент области Оҳангарон райони), **Четариқ** (Жиззах области Зомин райони), **Четкўпир** (Хоразм области Урганч райони) сингарилар.

12. Умумий баҳо билдирувчи **янги, эски, ёмон** сўзлари ёрдамида ясалган ўзбекча топонимлар: **Янгичек**, **Янгиариқ**, **Янгийўл** (Фарғона области, Фарғона райони), **Янгиқўрғон** (Фарғона области Бувайда райони), **Янгиқишлоқ** (Фарғона области Киров райони), **Янгибоғ** (Марғилон шаҳри), **Эскиқишлоқ** (Фарғона области Фрунзе райони), **Эскиқўрғон** (Андижон области Пахтабод райони), **Эскижума** (Самарқанд области Пастдарғом райони), **Ёмонжар** (Фарғона области Қува райони), **Ёмонсой** (Беруний райони) ва бошқалар.

13. Таъм, ҳид, ҳарорат маъносини ифодаловчи ўзбекча сўзларга боғлиқ топонимлар. Бундай топонимлар составида **аччиқ, чучук, сассиқ, иссиқ, илиқ, совуқ, муз** сўзлари иштирок этади: **Аччиқкўл** (Фарғона об-

ласти Ўзбекистон райони), Аччиқудуқ (Қашқадарё области Чироқчи райони), Чучукқудуқ (Қашқадарё области Деҳқонобод райони), Сассиқсой (Наманган области Чортоқ райони), Сассиқкўл (Фарғона области Езёвон райони), Иссиқбулоқ (Наманган области Поп райони), Совуқбулоқ (Қашқадарё области Яккабоғ райони), Музбулоқ (Қашқадарё области Китоб райони) кабилар.

14. Ҳолатни билдирувчи сўзлар билан шаклланган ўзбекча топонимлар: **Қуруқсой**, **Қуруқтол** (Фарғона области Фрунзе райони), **Қуйиктут** (Наманган области Уйчи райони), **Тешиктепа** (Фарғона области Бувайда райони), **Тешиктош** (Андижон области Жалолқудуқ райони), **Бузуққўрғон** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Ёлғизбоғ** (Андижон области Пахтабод райони) сингарилар.

15. Сонни, миқдорни ифодаловчи сўзлар ёрдамида ҳосил қилинган ўзбекча топонимлар. Бу хил географик номлар таркиби тубандаги сонлар билан ифода қилинади: 1) **икки** сўзи билан: **Иккитут** (Фарғона области Олтиариқ райони); 2) **уч** сўзи билан: **Учкўприк** (Фарғона области Ленинград райони), **Учариқ** (Фарғона области Риштон райони), **Учқўрғон**, **Учтол**, (Фарғона области Қува райони), **Учтут** (Фарғона области Фарғона райони), **Учтепа** (Наманган области Норин райони), **Учтош** (Андижон области Ленин райони); **Учуй** (Марказий Фарғона), **Учкудуқ** (Навоний области), **Учбўлар** (Наманган области Поп райони), **Учуйлик** (Андижон области Москва райони); 3) **тўрт** сони билан: **Тўрттол** (Андижон области Хўжаобод райони), **Тўрттош** (Андижон области Ленин райони); 4) **беш** сўзи орқали: **Бешариқ**, **Бешкапа**, **Бешовул** (Фарғона области Киров райони); 5) **саккиз ва тўққиз** сўзлари билан: **Саккизқўрғон** (Наманган области Косонсой райони), **Саккизўғил** (Самарқанд области Пахтачи райони), **Тўққизбоғ** (Андижон области Пахтабод райони); 6) **ўттиз ва қирқ** сонлари орқали: **Ўттизкулоч**, **Қирқкулоч** (Қашқадарё области Чироқчи райони), **Қирқкетмон** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Қирққиз** (Тошкент области Бўстонлиқ райони), **Қирқйигит** (Самарқанд области Иштихон райони); 7) **минг** сони билан: **Мингтут** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Мингбулоқ** (Андижон области Комсомолобод райони), **Мингтол** (Андижон области Бўз райони), **Мингжилғасой** (Тошкент области Бўстонлиқ райони); 8) **кўш** сўзи орқали: **Кўштегирмон** (Фарғона области Бағдод, рай-

они), **Кўшкўприк** (Фарғона 'области Фрунзе райони), **Кўшкечик** (Фарғона области Қува райони), **Кўштепа** (Фарғона области Ленинград райони), **Кўшқайрағоч** (Наманган области Тўрақўрғон райони), **Кўшариқ** (Тошлоқ райони) сингарилар.

Мазкур типдаги жой номларининг бир гуруҳи (икки, уч, олти сонлари орқали ясалган топонимлар) объектнинг, предметнинг реал миқдорини ифодалайди; яъни иккита тут ўсган жой ориентирлик вазифасини бажарган ҳолда **Иккитут**, учта кўприкли объект эса **Учкўприк** тарзида ном олган. **Олтиариқ** топоними ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Утмишда Шоҳимардон сойидан оқиб келган сув ҳамда Чимён қишлоғидан чиқаётган булоқ сувлари ҳозирги Олтиариқ қишлоғига етиб келганда олти ариққа, олти тармоққа бўлиниб кетган. Шу сабабли бу жой Олтиариқ деб атала бошланган.

Бироқ таъкидлаш керакки, топонимлар таркибидаги **беш, етти, тўққиз, қирқ, минг** сонлари объектнинг ҳақиқий миқдорини эмас, ноаниқ кўплигини ифодалаш учун хизмат қилади.

Бинобарин юқорида қайд этилган сонлар географик номлар таркибида конкрет, аниқ бир миқдорни англатмайди, балки кўплик, жамлик, мўллик маъноларини билдириб; «беҳисоб, талай, жуда кўп, чексиз» тушунчаларига мос келади. Чунончи, «минг» сонига алоқадор бўлган **Мингбулоқ, Мингчуқур, Мингтут, Мингтол, Мингтерак** деб аталган жойларда айнан мингта булоқ ёки мингта тол, теракнинг бўлиши шарт эмас. Мисолларимиз таркибида минг сўзи «жуда кўп» маъносида қўлланилган. Масалан: **Бешбулоқ, Бештепа, Бештол, Бешкапа, Бешқўрғон** географик номларидаги «беш» сўзи иккинчи компонентдан англашилган булоқ, тепа, тол, капа, қўрғоннинг бешта эканлигидан эмас, балки шу жойда уларнинг кўплигидан далолат беради.

16. Баъзи ўзбекча топонимларнинг компонентлари ҳаракат билдирувчи сўзлар орқали ҳам шакллангандир. Бу хил жой номлари объектда бўлиб ўтган маълум воқеа-ҳодисага ишора қилади. **Қумбосди, Қелинбосди** (Фарғона области Ўзбекистон райони), **Қозонбузди** (Фарғона области Киров райони), **Улоқчопган, Омонўлди** (Фарғона области Фрунзе райони), **Серқақирилди** (Тошкент области Оҳангарон райони), **Тақайқилди** (Қашқадарё области Чироқчи райони) кабилар шундай номлар жумласига киради.

Ўз қатлам лексикаси генетик жиҳатдан туркий сўз-

лардангина иборат эмас. Ўз қатламга чет тилдан кирган сўзларга ўзбекча аффиксларни ҳамда ўзбекча сўзларга қардош тиллардан ўзлашган қўшимчаларни қўшиш орқали ҳосил қилинган сўзлар ҳам киради. Бу хусусият географик номларда ҳам ўз аксини топган. Уларни қуйидаги группаларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Чет тил (тожикча ҳамда арабча) сўзларига ўзбекча қўшимчаларни қўшиш орқали ясалган топонимлар. Бунда қуйидаги аффикслар иштирок этади: 1) — чи қўшимчаси: **Дастурхончи** (Фарғона области Узбекистон райони), **Оҳакчи** (Фарғона области Бағдод райони), **Кулолчи** (Наманган области Норин райони), **Карнайчи** (Андижон области Москва райони), **Товоқчи** (Андижон области Ленин райони), **Газначи** (Фарғона области Бувайда райони); 2) — ли аффикси: **Пистали** (Қашқадарё области Косон райони), **Мевали** (Самарқанд области Пастдарғом райони), **Аламли** (Самарқанд области Булунғур райони), **Равотли** (Самарқанд области Советобод райони); 3) — лик аффикси: **Заргарлик**, **Кудунгарлик**, **Пўстиндўзлик** (Марғилон шаҳри), **Дарёлик** (Хоразм области Шовот райони), **Галабаққоллик** (Кўқон шаҳри), **Захлик** (Самарқанд области Самарқанд райони), **Қассоблик**, **Жангаллик** (Жиззах шаҳри); 4) — чилик аффикси: **Пиёзчилик** (Фарғона области Тошлоқ райони), **Жиякчилик** (Кўқон шаҳри), **Дукчилик** (Самарқанд области Самарқанд райони); 5) — ча қўшимчаси: **Равотча** (Самарқанд области Самарқанд райони), **Майдонча** (Наманган области Поп райони), **Қалъача** (Фарғона области Риштон райони); 6) — лар қўшимчаси: **Сўфилар**, **Бангилар** (Фарғона области Тошлоқ райони), **Мисгарлар**, **Чўпонлар** (Хоразм области Ҳазорасп райони), **Шайтонлар** (Хоразм области Урганч райони), **Шайхлар** (Самарқанд области Иштихон райони), **Арбоблар** (Хоразм области Янгиариқ райони) ва бошқалар.

2. Туркий сўзларга ҳамда ўзлашган арабча ва русча-интернационал лексемаларга форсча-тожикча аффиксларни қўшиш орқали ясалган ўзбекча топонимлар. Бундай топонимлар асосан ўзбекча, арабча, русча сўзлардан ясалади, аммо составида тожикча сўз ясовчи морфема қатнашади. Бундай морфемалар қуйидагилар:

— зор қўшимчаси. Бу аффикс отларга қўшилиб, сўзнинг ўзагидан ифодаланган нарса, предметнинг ўрнини, шу предмет кўп бўлган жойни билдирадиган топонимларни ясайди: **Теракзор** (Наманган области

Уйчи райони), **Олмазор** (Наманган области Косонсой райони), **Урикзор**, **Узумзор** (Қўқон шаҳри), **Толзор**, **Тутзор** (Наманган области Тўрақўрғон райони), **Юлғунзор** (Фарғона области Ленинград райони) ва бошқалар.

— **хона** аффиксонди. Бу йўл билан ясалган ўзбекча топонимлар сўзнинг ўзагидан англашилган нарса, предмет ёхуд бирор халқнинг ўрни, макони, сақланадиган жойи, яшаётган ўрни сингари маъноларни билдиради: **Отхона** (Фарғона области Бағдод райони), **Қўрхона** (Қўқон шаҳри), **Арабхона** (Самарқанд области Иштихон райони), **Олотхона**, **Баққолхона** (Бухоро области), **Бўрихона** (Қашқадарё области Косон райони) кабилар.

— **обод** аффиксонди. Бу аффиксонд географик номлар тажрибада кўп қўлланувчи компонентлардан бири бўлиб, у жой номининг иккинчи қисмида қатнашиб, аффиксонд бўлиб келади. У аҳоли пункти, хусусан қишлоқ, овул, маҳалла, шаҳар сўзлари функциясига ўхшаш вазифани ўтайди ва асосан шу номлар таркибиде келади: **Ленинобод**, **Советобод** (шаҳар номлари), **Хуррамобод**, **Усмонобод** (қишлоқ номлари), **Янгиобод**, **Ҳаётобод** (маҳалла номлари) каби.

— **истон** қўшимчаси. Мазкур аффикс отларга қўшилиб келиб, асосан англашилган нарса, предмет кўп бўлган жойни билдирадиган ўзбекча топонимлар ҳосил этади: **Боғистон** (Тошкент области Бўстонлиқ райони), **Бойистон** (Фарғона области Қува райони) каби.

Ўзбекча сўзларни ҳосил қилишнинг муҳим манбаларидан бири ўз сўз ва ўзга (ўзлашма) сўзларни қўшиш орқали ясалувчи гибрид лексемалардир. Бундай сўзлар ўзбек тилининг ўзида туғилгани учун ўзбекча сўзлар саналади (Қаранг: ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981, 75-бет). Географик номларда гибрид лексемаларининг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1) **туркий сўз+арабча сўз**: **Бекмаҳалла** (Андижон области Пахтабод райони), **Боймаҳалла** (Андижон области Хўжабод райони), **Оқмозор** (Фарғона области Киров райони), **Каттамачит** (Андижон области Андижон райони), **Тошҳовуз** (Фарғона области Ёзёвон райони), **Оқравот** (Қашқадарё области Деҳқонобод райони), **Қизилқалъа** (Қорақалпоғистон АССР, Беруний райони), **Қизилравот** (Наманган области Уйчи райони), **Қўшҳовуз** (Самарқанд шаҳри), **Булоқмаҳалла** (Фарғона области Бағдод райони), **Жармаҳалла** (Фарғона области Киров райони) сингарилар.

2) арабча сўз + туркий сўз: Шаҳидтепа (Андижон области Андижон райони), Шайтонкўл, Ҳайитқишлоқ (Фарғона области Киров райони), Мозортаги (Фарғона области Тошлоқ райони) кабилар.

3) туркий сўз + форсча-тожикча сўз: Беккўча (Фарғона области Қува райони), Жаркўча, Каттакўча (Фарғона области Фарғона райони), Кўллаби, Куйгузар (Фарғона области Олтиариқ райони), Қумгузар (Андижон области Хўжаобод райони), Бойгузар (Самарқанд области Ургут райони), Сувжувоз (Андижон области Андижон райони), Соилаби, Қўшмайдон (Фарғона области Киров райони), Торкўча (Фарғона области Риштон райони), Янгигузар (Фарғона области Ленинград райони), Қумкўча (Андижон области Избоскан райони), Юқоридашт (Фарғона области Риштон райони), Учкўча (Андижон области Хўжаобод райони), Кўкгумбаз (Шаҳрисабз шаҳри) ва бошқалар.

4) форсча-тожикча сўз + туркий сўз: Бозорбоши (Андижон области Ленин райони), Гишткўприк (Қўқон шаҳри), Дарвозақум (Фарғона области Бувайда райони), Эшонқишлоқ (Фарғона области Киров райони), Даштқўрғонча (Фарғона области Бағдод райони), Обжувозбоши, Шаҳартепа (Фарғона области Охунбобоев райони), Даштқишлоқ, Даҳанасой (Фарғона области Ўзбекистон райони), Гузарбоши, Пастқишлоқ (Фарғона области Тошлоқ райони), Тарновбоши (Фарғона области Фарғона райони), Баландкўприк (Фарғона области Қува райони), Дарёбўйи (Андижон области Андижон райони), Кўчабоши (Наманган области Учқўрғон райони) сингарилар.

Шундай қилиб, республикамизда ўз қатлам, яъни ўзбекча сўзлар билан аталган топонимлар катта бир гуруҳни ташкил қилади. Булар асосидаги сўзлар, юқорида қайд этилганидек, ўзида турли маъноларни ифода қилади.

УЗЛАШМА ҚАТЛАМ. Ўзбекистон топонимиясида генетик жиҳатдан бошқа тилларга мансуб бўлган сўзлардан таркиб топган топонимлар бирмунча учрайди. Ана шундай ўзга тил сўзлари асосида яратилган ўзлашма қатламга форс-тожик тили, араб тили, мўғул тили, рус тили лексикасига алоқадор сўзлар воситаларида ясалган топонимлар кирди.

ФОРСЧА-ТОЖИКЧА ҚАТЛАМ. Ўзбекистон географик номлари системасида форсча-тожикча топонимлар анчагина қисмини ташкил этади. Бу табиий ҳолдир,

чунки ўзбеклар билан тожиклар қадим замонлардан бери ёнма-ён яшаб, ўзаро иқтисодий, сиёсий, маданий алоқада бўлиб келганлар. Бундай муносабатлар икки халқ тарқалган территориянинг географик номлари системасида ҳам ўз аксини топган. Бинобарин, Ўзбекистон территориясининг тожиклар билан ўзбеклар аралаш яшайдиган Бухоро ва Самарқанд областларида, шунингдек Фарғона водийси ҳамда Сурхондарё, Қашқадарё воҳаларининг айрим районларида форсча-тожикча топонимлар салмоқли ўринни эгаллайди. Қуйида уларнинг баъзилари ҳақида фикр юртамиз.

«Об» компоненти топонимлар. «Об» сўзи тожик тилида «сув» деган маънони билдиради ва бир қанча топонимлар таркибида иштирок этади. Самарқанд шаҳри атрофидаги **Сиёб** каналининг номи шундай атамалар жумласидандир. Ушбу топоним дастлаб **Сиёҳ-об** тарзида қўлланилган: «Кониғил Сиёҳоб ёқасида-дурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар» («Бобирнома», Тошкент, 1960, 107-бет). Келиб чиқишига кўра **сиёҳ** — қора, **об** — сув компонентларида таркиб топиб, айнан: «қора сув» маъносини билдирган мазкур атама вақтлар ўтиши билан фонетик ўзгаришлар туфайли **Сиёб** шаклига келиб қолган. **Сиёб** топоними Самарқанддагина эмас, балки Наманган областининг Чуст районидаги **Сиёб**, Фарғона областининг Тошлоқ районида **Обисиё** деб номланган маҳалла ва қишлоқ борлиги қайд этилган. Поп ва Деҳқонобод районларида **Дуоб**, Фарғона районида **Дуғоб**, Сарносиё, Шўрчи районларида **Дуоба**, Олтинсой районида **Дуғоба** топонимлари учрайди, булар **ду** — икки, **об** — сув сўзларининг бирикувидан ясалган. Икки сув (ариқ, сой)нинг қўшилган жойи **Дуоб** деб юритилади. Сирдарё областининг Оқолтин ҳамда Самарқанд областининг Пахтачи районларидаги **Сардоба** топонимлари «совуқ сув» деган маънони билдиради. **Сардоба** — сув танқис ерларда уни сақлаш учун махсус қурилган гумбазли ҳовуз. Тарихий маълумотларга қараганда Мовароуннаҳрда 44 та сардоба бўлган. Сардобалар қадимда даштлардаги чорвани ва савдо карвонларини сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлган. Сардобадан Ўрта Осиёнинг баъзи дашт — чўлларида ҳозир ҳам қисман фойдаланилади (Қаранг: Ўзбек совет энциклопедияси, 9-том, 522-бет). **Об** компонентида таркиб топган жой номларига яна қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: **Шўроб** (шўр сув), **Сайроб** (сари об — сув боши) — Бойсун райони; **Зардоб** (сариқ сув), **Лаб-об**

(сув лаби) — Сарносиё райони; **Обканда** (канда — ўйилган, қазилган, обканда — сув ўйган жой) — Китоб райони; **Обировон** (оқар сув) — Деҳқонobod райони.

«**Жўй** компонентли топонимлар. «Жўй» сўзининг луғавий маъноси «ариқ» демакдир. Бу атама Фарғона районидаги **Жўйдам** (дам ариқ), Косонсой районидаги **Жўйитик** (тик ариқ), **Жўйкўл** (кўл ариқ), Денов ва Усмон Юсупов районларидаги **Жўйнав** (янги ариқ), Жарқўрғон районидаги **Чоржўй** (тўрт ариқ), Каттақўрғон районидаги **Жўйшаҳар** (шаҳар ариғи), Сарносиё районидаги **Сарижўй** (ариқ боши), Свердлов районидаги **Жўйсафед** (оқ ариқ) қишлоқларининг номлари таркибида учрайди.

«**Деҳ**» сўзига алоқадор номлар. «Деҳ» сўзи «қишлоқ» маъносини билдиради ва географик номлар таркибида актив қатнашади. Сурхондарё областидаги Денов районининг номи — **деҳ** — қишлоқ, **нав** — янги сўзларидан ташкил топган бўлиб, «янги қишлоқ» маъносидадир. **Денов** номини олган қишлоқлар бошқа ерларда ҳам учрайди. Жумладан, Олот, Шофиркон, Самарқанд районларида шундай қишлоқлар мавжуд. **Дебаланд** (Нурота райони), **Дободом**, **Деболо** (Сарносиё райони) топонимлари аслида **Деҳибаланд**, **Деҳибодом**, **Деҳиболо** формаларида шакллангандир. Булар «баланд қишлоқ», «бодомли қишлоқ», «юқори қишлоқ» маъноларини беради. **РУД** (дарё, катта ариқ) сўзига боғлиқ топонимлар: **Шаҳрруд** (шаҳар ариғи) — Бухоро шаҳри ичидан ўтадиган катта ариқ; **Лабируд** (ариқ лаби, ариқ бўйи) — Шофиркон райони ва бошқалар.

«**Осиё**» сўзи билан келган жой номлари. Осиё сўзи «тегирмон» маъносида қўлланилади. Сурхондарё областидаги **Сарносиё** райони номининг ўзбек тилидаги таржимаси «тегирмон боши» бўлади. Бойсун, Самарқанд, Каттақўрғон, Вобкент районларида ҳам **Сарносиё** деб аталувчи қишлоқлар бор. **Галаосиё** (Самарқанд райони) — «гала тегирмон, бир неча тегирмон», **Тагиосиё** (Риштон райони) — «тегирмон таги», **Қўшосиё** (Бойсун райони) — «қўш тегирмон, икки тегирмон» демакдир.

Санг — тош деган сўз. Поп районидаги **Санг**, Янгиқўрғон районидаги **Сангистон** қишлоқлари ҳамда Жиззах областидаги Сангзор дарёсининг номлари ушбу сўз ёрдамида ҳосил қилинган. Тошли, тошлоқ жойлар шундай деб номланган. Нурота районидаги **Сангсафед** топонимининг маъноси «оқ тош»дир. Яна Нурота тизмаси тармоқларидан бири Оқтоғнинг жанубий

ёнбағрида **Сангижўман** номи билан аталувчи улкан харсанг бор. **Сангижўман** атамасининг маъноси «тебранувчи тош» демакдир. Географ олим А. Саидовнинг ёзишича, бу табиат обидаси — харсангнинг айланаси 19 метр, диаметри — 9, баландлиги 6 метрга яқин. Унинг ҳажми тахминан 75—78 куб метрни, оғирлиги эса 225—235 тоннани ташкил этади. Сангижўманнинг «сири» унинг тебранишидир. Бу тебраниш хусусияти шамолнинг кучи натижасида ҳосил бўлган. Турли томондан эсган кучли шамоллар ҳар хил заррачаларни олиб келиб, Сангижўман харсангига уриб турган. Бундай жараёнларнинг узоқ вақт давом этиши натижасида Сангижўманнинг таги тобора кўпроқ камар бўлиб ўйилган. Ниҳоят, харсангнинг устки қисми билан асосини бирлаштирувчи «устун» аста-секин қирқилган. Бу оғир харсангни фарб томонга қараб кўтариб қайтиб жойига қўйилса анчагача тебраниб туради.

Самарқанд шаҳридаги **Регистон**, Қосон районидаги **Регзор** топонимлари асосида рег сўзи ётади. Тожик тилида **рег** — қум маъносини билдиради, — **истон ва** — зор эса ўзакдан англашилган предметнинг, нарсанинг мўлдигини билдирувчи жой оти ясайдиган қўшимча. Демак, юқоридаги топонимлар «қумли жой, қумлоқ» маъносидадир.

Тожик тилидаги пул сўзи бизнинг тилимизда кўприк маъносини беради. Тошкент шаҳридаги **Тахтапул** (тахта кўприк), Қосон шаҳридаги **Сарипул** (кўприк боши) географик номлари шу сўздан таркиб топгандир.

Кўҳ сўзининг луғавий маъноси «тоғ» демакдир. Мазкур термин **сафед** (оқ), **танги** (қисиқ, тор), **тахт** (баланд, юқори) сўзлари билан бириккан ҳолда жой номлари ясашда қатнашган. Сурхондарё областидаги **Кўҳисафед** (оқ тоғ), **Кўҳитанг** (қисиқ тоғ), **Жанубий Нурота** тоғлари **Оқтоғ** тизмасидаги **Тахтикўҳ** (баланд тоғ) топонимлари шулар жумласидандир.

Себзор (Тошкент шаҳри), **Себистон** (Хатирчи райони), **Олвализор** (Наманган), **Хористон** (Олтиариқ), **Найистон** (Қашқадарё) топонимларининг аталлишига **себ**, **олвали**, **хор**, **най** сўзлари асос бўлган. Тожик тилида **себ** — олма, **олвали** — олча, **хор** — тикон, **най** — қамиш дегани. Булардан келтирилган жой номлари ўсимлик номлари асосида яратилган бўлиб, «олмазор», «олчазор», «тиконзор», «қамишзор» маъноларини билдириши кўриниб турибди.

Тожикча топонимларнинг маълум бир қисми касб-

ҳунарни ифодаловчи сўзлар билан аталган. Тошкент областидаги **Оҳангарон** районининг номи — оҳан — темир, гар — шахс оти ясовчи қўшимча ҳамда кўплик кўрсаткичи — он (—лар деган маънода) қисмларидан тузилган бўлиб, айнан «темирчилар» маъносини ифодалайди ва шу территория аҳолисининг ўтмишда шуғулланиб келган касб-корига ишора қилади. Наманган областининг Чуст шаҳрида **Дўзанда** ва **Бофанда**, Фарғона областининг Марғилон шаҳрида **Косагарон** номи билан юритилувчи маҳаллалар бор. **Дўзанда** — «тикувчи», **Бофанда** — «тўқувчи», **Косагарон** — «косачилар», коса тайёрловчилар» демакдир. Самарқанд шаҳридаги **Сўзангарон** (нина усталари), **Кулолон** (кулоллар), Самарқанд районидagi **Мисгарон** (мисгарлар), Бухоро шаҳридаги **Маҳсидўзон** (маҳси тикувчилар), **Тоқи Заргарон** (заргарлар тоқи) топонимлари ҳам ўзларида касб-ҳунар номларини ақс эттирган. Шаҳри-сабз районидagi **Аспжаллоб** қишлоғи номи асп — от, **жаллоб** — сотувчи сўзларининг бирикувидан ясалган бўлиб, «от сотувчи, яъни от билан савдо-сотиқ қилувчи савдогар» маъносини англатади. Тошкент кўчаларидан бири бўлмиш **Соғбон** атамасининг номланишига сак — ит ҳамда «қаровчи» маъносидagi — **бон** қўшимчасининг асос бўлганлигини кўрамаиз. Дарҳақиқат **Соғбон** «ит боқувчи» маъносидадир.

Тожиқча **ду** (икки), **се** (уч), **чор** (тўрт), **панж** (беш), **чил** (қирқ), **ҳазор** (минг) сонлари билан боғлиқ бўлган, яъни: **Дуоба** (икки сув, икки сувнинг қўшилган жойи), **Сегаза** (уч газа) — **Чорчинор** (тўрт чинор), **Панжоб** (беш сув), **Ҳазорбоғ** (минг боғ), **Чилдухтарон** (қирқ қизлар) каби топонимлар ҳам бор.

АРАБЧА ҚАТЛАМ. Республикамиз топонимиясида ўзбекча, тожиқча номлардан ташқари арабча қатламга мансуб сўзлар билан аталган географик номлар ҳам кўп учрайди. Чунончи, Қашқадарё областида **Майманақ** деган қишлоқ ва сой бор. Маймана арабча сўз бўлиб, «ўнг томон, ўнг қўл» демакдир. Наманган областидаги **Поп** районининг номи қадимги манбаларда **Боб** тарзида қайд этилган. Арабча боб айнан: «дарвоза» деган маънони билдиради. Фонетик ўзгариш натижасида **Боб Поп** шаклига келиб қолган.

Ўзбекистон топонимиясида кўп қўлланивчи арабча сўзлардан яна бири **вақф** терминидир. **Вақф** сўзи «дин йўлида ажратилган мол-мулк» деган маънони англатган. Ислом анъанасида давлат ва айрим кишилар томонидан диний муассасалар, масжид, мадрасалар ва

бошқаларга ажратилган мол-мулк вақф термини билан юритилган. Ислол мамлакатларида вақфдан келган даромадлар ўша вақф аталган диний муассасалар ва уларда хизмат қиладиган дин пешволарига сарфланган, ислол ва руҳонийларнинг иқтисодий қудратини мустақамлашга ёрдам берган.

Ҳозирги вақтда республикамиз топонимиясида вақф термини ваҳим шаклида тез-тез учраб туради. Чунончи, Риштон ва Москва районларидаги **Ваҳим** қишлоқлари ана шу термин асосида юзага келган.

РУСЧА ҚАТЛАМ. Ўзбек топонимиясида русча қатлам бошқа қатламларга нисбатан янги қатлам ҳисобланади. Ўлкамизда рус тили ва рус тили орқали Европа тилларидан кирган сўзлар асосида ҳосил қилинган топонимлар ўтган асрнинг охирларидан, аниқроғи Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишидан кейин пайдо бўла бошлаган. Дастлабки русча топонимлар чор Россиясининг амалдорлари, министрлари, ҳарбий бошлиқлари номлари билан юритилган. **Горчаково, Куропаткино, Серово, Ванновск, Кауфманская, Вревская, Мельниково** сингари атоқли отлар шулар жумласига кирди. Булар темир йўл станцияларининг эски номларидир. Ҳозирда уларнинг номи ўзгартирилиб, янги атамалар билан алмаштирилган.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек топонимияси жуда кўплаб янги русча географик номлар билан бойиб борди. Кўча, проезд, майдон, ташкилот, колхоз, совхоз, қишлоқ Советлари, хиёбонлар русча сўзлар билан атала бошланди. **Октябрь кўчаси, Красное знамя кўчаси, Революция хиёбони, Свобода проспекти, «Прогресс» совхози, «Большевик» колхози, «Коминтерн» қишлоқ Совети, Дружба шаҳри** кабилар.

Ўзбек топонимиясида русча сўзлар билан аталган топонимлар қуйидагиларга кўра вужудга келган: 1) русча киши исми, фамилиялари билан аталган топонимлар: **Димитровское, Надеждинское, Орловское** (Сирдарё области), **Соколовка, Рузаевка, Комаровка, Михайловка** (Тошкент области) сингарилар); 2) ижтимоий-сиёсий соҳага даҳлдор интернационал терминлар билан юритилган жой номлари: **Большевик** (Шовот райони), **Коммунист** (Элликқалъа райони), **Комсомол** (Чимбой райони)— қишлоқ номлари; **Пролетарий** (Наманган шаҳри), **Пролетарская** (Тошкент шаҳри)— кўча номлари; «**Коммуна**», «**Коммунизм**», «**Ленинизм**», «**Социализм**»— колхоз ва совхоз номлари ва бошқалар; 3) русча касб-ҳунар номлари асосида вужудга келган

жой номлари: **Шахтёрский** (Ангрен шаҳри), **Инженерная** (Фарғона шаҳри), **Рабочая** (Қарши шаҳри), **Учительская** (Шахрисабз шаҳри), **Геологическая** (Қўқон шаҳри) кўчалари сингарилар; 4) объектда мавжуд бўлган корхона, ташкилот, муассасаларнинг русча номлари билан юритилган топонимлар: **Кирпичный** (Олмалиқ шаҳри), **Кожзаводская**, **Железнодорожная** (Чирчиқ шаҳри), **Автопарковая** (Андижон шаҳри), **Силикатная** (Қўқон шаҳри), **Сельмаш** (Тошкент шаҳри) кўчалари ва бошқалар; 5) ҳарбий соҳага доир сўз ва терминлар билан аталган жой номлари: **Солдатский** (Ғалаба райони), **Красногвардейск** (Булунғур райони) — шаҳар номлари; **Красноармейский** (Гулистон райони) — қишлоқ номи; **Сапёрная**, **Гвардейская**, **Пограничная** (Тошкент шаҳри) — кўча номлари кабилар; 6) муҳим воқеа-ҳодисаларнинг номлари билан аталган топонимлар: **Октябрь** сквери, **Аврора** маҳалласи, **Первомайская** кўчаси, **Пятилетка** маҳалласи, **Юбилейный** қишлоғи сингарилар; 7) объектининг жойлашган ўрнига нисбатан қилиб яратилган русча топонимлар: **Верхняя**, **Нижняя**, **Правобережная** (Олмалиқ шаҳри), **Северный**, **Центральный** (Ангрен шаҳри), **Высокая**, **Заречная**, **Восточная** (Тошкент шаҳри) — кўча номлари.

Русча топонимларининг номланиш хусусиятлари юқорида айтилганлар билан тугамайди. Уларни яна давом эттириш мумкин. Биз бу ерда русча қатламнинг баъзи томонларигагина тўхталиб ўтдик, холос.

Шундай қилиб, республикамиз топонимлари тарихий-этимологик нуқтаи назардан икки қатлам: ўз ва ўзлашган қатлам негизида вужудга келган. Географик номлар составида ўз қатлам, яъни умумтуркий ва ўзбекча сўзлар билан аталган топонимлар асосий ўринни эгаллайди. Ўзлашма қатлам форсча-тожикча, арабча, мўғулча, русча сўзлардан ташкил топган топонимлардан иборатдир. Ўзлашма қатлам тиллар орасидаги ўзаро алоқалар натижасидир.

Хулоса қилиб айтганда, республикамиз топонимларининг номланишига ўз ва ўзлашма қатламга мансуб бўлган сўзлар асос бўлиб хизмат қилган.

Научно-популярное
издание

Насирджан Ахунов

**СВЯЗЬ ТОПОНИМОВ
С ЯЗЫКАМИ**

На узбекском языке

Издательство «Узбекистан»,
1988, Ташкент, 700129, На-
вой, 30.

Редактор А. Ҳакимжонова
Техредактор Т. Харитонова
Корректор Ш. Мақсудова

ИБ № 4725

Теришга берилди 23.02.88. Восишга
рухсат этилди 12.04.88. Р 03044. Фор-
мати 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғозига
«Литературная» гарнитурда юқори
босма усулида босилди. Шартли бос-
ма листи 1,26. Шартли кр. отт. 1,47.
Нашр листи 1,21. Тиражи 4373. За-
каз № 3025. Ваҳоси 4 т.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тош-
кент, Навоий кўчаси, 30. Нашр
№ 2—88.

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қи-
зил Вайроқ ордени босмахонаси,
ГСП, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.